

שיחה לפסח - "לעשות אדם גדול" – חינוך לחרות מתוך הרצאה של הרב בני לאו התש"ע

א. מבוא: חובת החינוך לחרות: הקדמת הרב קוק להגדה של פסח

ההבדל שבין העבד לבין החורין אינו רק הבדל מעמדי, מה שבמקרה זה הוא משועבד לאחר זה הוא בלתי משועבד. אנו יכולים למצוא עבד משכיל שרוחו הוא מלא חירות, ולהיפך בן חורין שרוחו הוא רוח של עבד. החירות הצביונית היא אותה רוח הנשאה, שהאדם וכן העם בכלל מתרומם על ידה להיות נאמן להעצמות הפנימית שלו, להתכונה הנפשית של צלם אלקים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים, שהם שוים את ערכם. מה שאין כן בבעל הרוח של העבדות, שלעולם אין תוכן חייו והרגשתו מאירים בתכונתו הנפשית העצמית, כי אם במה שהוא טוב ויפה אצל האחר השולט עליו איזו שליטה שהיא, בין שהיא רשמית בין שהיא מוסרית - במה שהאחר מוצא שהוא יפה וטוב.

ב. החינוך לצייתנות עיוורת: עשה לך רב והסתלק מן הספק

מופיע באבות דר' נתן (נוסח א פרק כב)

רבן גמליאל אומר עשה לך רב וקנה לך חבר והסתלק מן הספיקות ואל תרבה לעשר אומדות:

ר' משה חיים לוצאטו (הרמח"ל) במסילת ישרים (מידת הזהירות):

למה זה דומה? לגן המבוכה, הוא הגן הנטוע לצחוק, הידוע אצל השרים, שהנטיעות עשויות כתלים כתלים, וביניהם שבילים רבים נבוכים ומעורבים, כולם דומים זה לזה, והתכלית בהם הוא להגיע אל אכסדרה אחת שבאמצעם. ואמנם השבילים האלה מהם ישרים ומגיעים באמת אל האכסדרה, ומהם משגים את האדם ומרחיקים אותו ממנה. ואמנם ההולך בין השבילים הוא לא יוכל לראות ולדעת כלל אם הוא בשביל האמיתי או בכוזב, כי כולם שוים ואין הפרש ביניהם לעין הרואה אותם, אם לא שידע הדרך בבקיאות וטביעות עין שכבר נכנס בהם והגיע אל התכלית שהוא האכסדרה. והנה העומד כבר על האכסדרה הוא רואה כל הדרכים לפניו ומבחין בין האמתיים והכוזבים, והוא יוכל להזהיר את ההולכים בהם, לומר: זה הדרך לכו בו! והנה, מי שירצה להאמין לו, יגיע למקום המיועד. ומי שלא ירצה להאמין וירצה ללכת אחר עיניו, ודאי שישאר אובד ולא יגיע אליו:

הרמח"ל מסיק:

מזה יוצא לנו גדר אמונת חכמים. מי שרוצה להאמין להם, יוכל להשתמש בראייתם הבהירה, והיו לו לעיניים. מדבריהם נוכל לקבל הישרה בהשקפות העולם ובהנהגה מעשית. ולא עוד, אלא בה במדה שאנו נעשים תלמידיהם ומתאמצים להבין דרכי המחשבה שלהם, באותה מדה גם דעתנו מקבלת יישור. ולפיכך גדולי דורותינו אשר עסק חייהם להמשיך, כתלמידים נאמנים, בדרכי מחשבתם של חז"ל, זוכים לישרות זו במדה עצומה, עד שחוות דעתם – אפילו בדברים שאין להם מקור מפורש, וגם סתם עצות במילי דעלמא – ברורה ואמיתית – "כאשר ישאל איש בדבר אלקים, כמו שרואים בעינינו תודה לאל גם בדור הזה.

ג. החינוך לעצמאות: עשה אזנך כאפרכסת וקנה לך לב מבין

(בבלי חגיגה ג ע"ב):

ואף הוא פתח ודרש: (קהלת י"ב) דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים בעלי אספות נתנו מרעה אחד. למה נמשלו דברי תורה לדרבן? לומר לך: מה דרבן זה מכין את הפרה לתלמיה להוציא חיים לעולם, אף דברי תורה מכוונים את לומדיהן מדרכי מיתה לדרכי חיים. אי מה דרבן זה מטלטל אף דברי תורה מטלטלין - תלמוד לומר משמרות. אי מה מסמר זה חסר ולא יתר אף דברי תורה חסירין ולא יתירין - תלמוד לומר נטועים, מה נטיעה זו פרה ורבה - אף דברי תורה פריין ורביין. בעלי אספות - אלו תלמידי חכמים שיושבין אסופות אסופות ועוסקין בתורה, הללו מטמאין והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין. שמא יאמר אדם: היאך אני למד תורה מעתה? תלמוד לומר: כולם נתנו מרעה אחד - אל אחד נתנו, פרנס אחד אמרן, מפי אדון כל המעשים ברוך הוא, דכתיב וידבר אלהים את כל הדברים האלה. אף אתה עשה אזנך כאפרכסת, וקנה לך לב מבין לשמוע את דברי מטמאים ואת דברי מטהרים, את דברי אוסרין ואת דברי מתירין, את דברי פוסלין ואת דברי מכשירין.

ד. עצמאות הלומד בבית מדרשו של רב יהודה

תמונה א – רב יהודה בביתו על אביו – קידושין לב ע"א

מתני ליה רב יחזקאל לרמי בריה:

הנשרפים בנסקלים - רבי שמעון אומר: ידונו בסקילה, שהשריפה חמורה.

אמר ליה רב יהודה בריה: אבא, לא תיתנייא הכי, מאי איריא שריפה חמורה? תיפוק לי דרובא נסקלים נינהו! אלא הכי איתנייא: הנסקלים בנשרפים.

א"ל: אי הכי, אימא סיפא, וחכמים אומרים: ידונו בשריפה, שהסקילה חמורה; מאי איריא דסקילה חמורה? תיפוק לי דרובא נשרפים נינהו!

א"ל: התם רבנן הוא דקאמרו ליה לר"ש, דקאמרת שריפה חמורה, לא, סקילה חמורה.
א"ל שמואל לרב יהודה: שיננא, לא תימא ליה לאבוך הכי,
דתניא: הרי שהיה אביו עובר על דברי תורה, אל יאמר לו: אבא, עברת על דברי תורה, אלא אומר לו: אבא, כך כתוב בתורה. כך כתוב בתורה - צעורי קא מצער ליה! אלא, אומר לו: אבא, מקרא כתוב בתורה כך.

תמונה 2 – רב יהודה בביקורתו על רבו - בבלי שבת נה ע"א:

מעניין להציג את אותו רב יהודה המתפרץ גם כלפי רבו, שמואל, בזמן שהלה אטם אוזניו משמוע צעקת אשה במצוקתה (שבת נה ע"א):

רב יהודה הוה יתיב קמיה דשמואל, אתאי ההיא איתתא קא צווחה קמיה, ולא הוה משגח בה. אמר ליה: לא סבר ליה מר (משלי כא) אטם אזנו מזעקת דל גם הוא יקרא ולא יענה? אמר ליה: שיננא, רישך בקרירי, רישא דרישיך בחמימי; הא יתיב מר עוקבא אב בית דין.
[תרגום: רב יהודה היה יושב לפני שמואל (רבו). באה אשה וצעקה לפניו, ולא השגיח בה. אמר התלמיד לרבו: האם לא חושש אדוני מהנאמר בספר משלי: אטם אזנו משמוע, גם הוא יקרא ולא יענה? ענה לו הרב: "שיננא", ראשך במים קרים, הראש של ראשך במים רותחים!
הרי מר עוקבא הוא אב בית הדין שכתוב (ירמיהו): בית דוד כה אמר ה' דינו לבקר משפט והצילו עשוק מיד עושקו וכו"']

תמונה 3: רב יהודה לא נושא פני גדול – בבלי מועד קטן יז ע"א.

הוא צורבא מרבנן דהו סנו שומעניה.
אמר רב יהודה: היכי ליעביד? לשמתיה - צריכי ליה רבנן, לא לשמתיה - קא מיתחיל שמא דשמיא.
[תרגום: אותו חכם שיצאה עליו שמועה רעה. אמר רב יהודה מה לעשות? לנדות אותו – כל החכמים זקוקים לו, לא נדה אותו? יתחלל שם שמים]
אמר ליה לרבה בר בר חנה: מידי שמיע לך בהא:
אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן, מאי דכתיב (מלאכי ב') כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא אם דומה הרב למלאך ה' - יבקשו תורה מפיו. ואם לאו - אל יבקשו תורה מפיו.
שמתיה רב יהודה.
לסוף איחלש רב יהודה, אתו רבנן לשיולי ביה, ואתא איהו נמי בהדיהו.
כד חזייה רב יהודה חיין אמר ליה: לא מסתיין דשמתיה לההוא גברא אלא אחוכי נמי חיין בי? אמר ליה: לאו בדידך מחייכנא אלא דכי אזלינא לההוא עלמא בדיחא דעתאי דאפילו לגברא כוותך לא חניפי ליה.
[תרגום: באו חכמים לשאול בשלומו, ובא גם ההוא עמהם, כשראהו רב יהודה, חיין. אמר לו: לא די שנידית אותי, אתה גם לועג לי? אמר לו, לא בשלך אני מחיין, אלא שכאשר אני הולך לאותו העולם, דעתי בדוחה, שאפילו לאדם כמוך לא התחנפתי.]

אמר לו אבדן: מי הוא זה שמפסע על ראשי עם קודש?
אמר ליה: אני ישמעאל בן רבי יוסי שבאתי ללמוד תורה מרבי.
אמר ליה: וכי אתה הגון ללמוד תורה מרבי?
אמר ליה: וכי משה היה הגון ללמוד תורה מפי הגבורה?
אמר ליה: וכי משה אתה?
אמר ליה: וכי רבך אלהים הוא? (בבלי יבמות, קו).

בבא מציעא (לג ע"א):

קבעי מיניה רב חסדא מרב הונא: תלמיד וצריך לו רבו מאי? - אמר ליה: חסדא חסדא, לא צריכנא לך, את צריכת לי עד ארבעין שנין. איקפדי אהדי ולא עיילי לגבי הדדי. יתיב רב חסדא ארבעין תעניתא משום דחלש דעתיה דרב הונא, יתיב רב הונא ארבעין תעניתא משום דחשדיה לרב חסדא.

(בבלי מועד קטן כה ע"א):

כי נח נפשיה דרב הונא, סבור לאותובי ספר תורה אפורייה.
אמר להו רב חסדא: מילתא דבחייה לא סבירא ליה, השתא ליקום (ליה) ליעבד ליה? דאמר רב תחליפא: אנא חזיתיה לרב הונא דבעי למיתב אפורייה, והוה מנח ספר תורה עליה. וכף כדא אארעא ואותיב ספר תורה עילויה. אלמא קסבר: אסור לישוב על גבי מטה שספר תורה מונח עליה.
לא הוה נפיק פוריא מבבא, סבור לשלשולי דרך גגין, אמר להו רב חסדא: הא גמירנא מיניה: חכם כבודו דרך פתח. סבור לאשנויי מפוריא לפוריא. אמר להו רב חסדא, הכי גמירנא מיניה: חכם, כבודו במטה ראשונה. דאמר רב יהודה אמר רב: מנין לחכם שכבודו במטה ראשונה - שנאמר (שמואל ב' ו') וירכבו את ארון האלהים אל עגלה חדשה. פרוס בבא, ואפקוה.

פתח עליה רבי אבא: ראוי היה רבינו שתשרה עליו שכינה, אלא שבבל גרמה ליה.

מתיב רב נחמן בר חסדא, ואמרי לה רב חנן בר חסדא: (יחזקאל א') היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ

ה. מסורת הפוסקים ביחס למחלוקת אחרונים על ראשונים

דברי ההקדמה של הרב עובדיה יוסף ל"ביע אומר" שבו הוא מסכם את חובת החשיבה העצמית והמחלוקת כחלק אינטגרלי מלימוד התורה:

עוד רגע אחד אדבר על דבר המצפצפים ומהגים שאין לחלוק על ספרי האחרונים, ובראותם ספר חדש שבא להכריע נגד איזה אחרון צווחי ככרוכיא בדברים הדברים. וכל היודע ספר עיניו רואות נכוחה שזהו דרך כל רבותינו למימי התנאים והאמוראים ועד אחרוני הפוסקים, וכמ"ש בקידושין (ל): שאפילו הרב ותלמידו נעשים כאויבים זה לזה, ואת זה בסופה... ורבינו ישעיה מטראני בשו"ת הר"ד (סי' סב) כ', ומ"ש מר שלא אחלוק על הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל, חלילה לי מעשות זאת כי מה אני נחשב כנגד תלמידו, אף כי אחרי המלך, אך זאת אתי, שכל דבר שאינו נראה בעיני אפילו אי אמרה יהושע בן נון לא צייתנא ליה, ואיני נמנע לומר מה שנ"ל לפי מיעוט שכלי, ואדברה בעדותך נגד מלכים ולא אבוש. ואני דן בעצמי משל הפילוסופים, ששאלו פעם לגדול שבהם, כי הלא אנו מודים שהראשונים חכמו והשכילו יותר ממנו, ואנו סותרים דבריהם בהרבה מקומות והאמת אתנו, ואיך יכון דבר זה. השיבם ואמר להם, מי צופה למרחוק יותר הננס או הענק, הוי אומר הענק שעניו צופות במקום גבוה יותר מן הננס, ואם תרכיב הננס על צוארי הענק מי צופה יותר למרחוק, הוי אומר הננס, שעכשיו עיניו גבוהות יותר מן הענק. וכן אנחנו ננסיס הרוכבים על צוארי הענקים, מפני שראינו חכמתם ואנו מעניקים עליהם ומכח חכמתם חכמנו, ולא שאנו גדולים מהם. וגם הלום ראיתי להגר"ח מוולוז'ין בספר רוח חיים (פרק קמא דאבות משנה ד'), שכתב וז"ל: ואסור לו לתלמיד לקבל דברי רבו כשיש לו קושיות עליהם ולפעמים יהיה האמת עם התלמיד, וכמו שעץ קטן מדליק את הגדול. וזהו ששינו, יהי ביתך בית ועד לחכמים והוי מתאבק בעפר רגליהם, מלשון ויאבק איש עמו, שהוא ענין התאבקות מלחמה, כי מלחמת מצוה היא, וכן אנו נגד רבותינו הקדושים אשר בארץ, ונשמתם בשמי מרומים, המחברים המפורסמים וספריהם אתנו, הנה על ידי הספרים אשר בביתינו ביתינו הוא בית ועד לחכמים, והוזהרנו וגם ניתן לנו הרשות להאבק וללחום בדברים, ולא לישא פני איש, רק לאהוב האמת.

והנה בסדר הקערה של האר"י ז"ל איתא שצריך לתת בקערה מרור וחזרת, וכתב שהחזרת יניחנה למטה מן המרור כדי לעשות בה כריכה, ומשמע שהמרור אינו החזרת אלא עולשין, ושאין לוקחין החזרת אלא לכריכה, וצורת הקערה על פי השיטה הנ"ל נדפסה בהגדות ובמחזורים של פסח. ואני אומר שאנו אין לנו אלא דברי הש"ס והפוסקים

בדברי הברכה של הרב עזרא עטייה לספר "יביע אומר חלק א", הוא מגיב על פסיקה זו ומצנן את דבריו מאוד:

הנה גם בארם צובא ובדמשק נהגו כן, לערב עולשין עם החזרת ולברך עליהם על אכילת מרור, ונראה לי להליץ על המנהג לפי מה שכתב ה"בית יוסף" (סימן קלט) דלא שבקינן [=שאינן אנו עוזבים את] דברי הזהר מפני דעת הפוסקים... לדידן כיוון שאפשר לפרש כדברי החולקים הקבלה תכריע, ובפרט שאין זה מעכב, רק למצוה לכתחילה, משום הכי שפיר אזלינן בתר הקבלה [=משום כך נכון ללכת אחר הקבלה], לכן מנהג זה יש לו על מה לסמוך.

אך הרב עובדיה עומד על שלו ומגיב בו-במקום להערת רבו, ובסיום דבריו הוא אומר:

אנו אין לנו עסק בנסתרות אלא העיקר כרוב הפוסקים שהמצווה בחזרת ותו לא מיד.

1. בחזרה לשולחן הסדר ולחינוך הבנים

נחמה ליבוביץ (עיונים בספר שמות לפרשת בא) מבארת מה הופך ילד חכם לרשע:

"לגבי הבן הרשע נאמר 'והיה כי יאמרו אליכם בניכם'. כל זמן שהבן שואל, ותהינה שאלותיו אף נועזות, אף תוקפניות, אף מפקפקות ומערערות - הרי סימן שרוצה הוא בתשובה וביישוב קושיותיו ואין הוא רשע חס וחלילה אלא תלמיד צמא דעת. ואילו הרשע אינו שואל ואינו רוצה בתשובה: 'והיה כי יאמרו אליכם בניכם' - הם את עמדתם כבר קבעו, אינם רוצים לשמוע עוד תשובה, לכן קרויים הם רשעים וכן אומר בעל העקידה 'כי לא כיוון כאן אל השואלים בדרך שאלה וחקירה ליסודות אלא אל הגוזרים אומר בתורת ערעור כי רבים המה'"

כך כותב ר' לוי יצחק מברדיצ'ב בספר קדושת לוי (פרשת שמות):

והנה באמת עיקר כבוד המלך הוא כשיש בחירה לכבודו, דהיינו שיש ביד האדם אם לכבדו אם לאו ואף על פי כן הוא מכבודו, זהו כבודו של מלך, מה שאין כן כשהמכבוד מוכרח לדבר ההוא לכבודו ואין בו בחירה אין זה כבודו, ולכן היתה תכלית בריאת יצר הרע שיתרבה כבודו יתברך, מחמת כי בחירה ביד הברואים, ואף על פי כן כשיכבוש האחד יצרו הרע ויתחיל מקירות לבבו לכבודו ולהדרו ולעבדו שכס אחד זהו כבודו, מה שאין כן אם לא היה היצר הרע ולא היה בחירה ביד הברואים רק דעה אחד, לא היה זה כבודו כל כך.

ולכן שם תואר 'מלוכה' לא שייך אלא כשיש דבר התנגדות, ואף על פי כן אחר כך מטין שכס אחד לעבדו לפארו ולרוממו, אז שייך שפיר שם תואר מלוכה, דהיינו כשיש בחירה, מה שאין כן כשאין התנגדות ואין בחירה בידם להיות מתנגדים, אז לא שייך שם תואר המלוכה.